

R. M. Azkue: lehen euskaldun intelektuala?

JURGI KINTANA GOIRIENA

Historian doktorea

Sarrera

Resurreccion Maria Azkue (Lekeitio, 1864 - Bilbo, 1951) pertsonaia ezaguna da euskal letren munduan. Bere lan ugarien artean bereziki nabarmenak dira euskara-gaztelania-frantses hiztegi monumentalak (1905-1906), herri kantutegia (1923-1925), *Morfología vasca* gramatika lana (1925) eta *Euskalerrriaren yakintza* folklore bilduma (1935-1947). Euskaltzaindiaren sortzaile eta aurreneko buru gisa ere nahikoa entzute gorde du.

Nolanahi ere, beste arlo batzuetan, Azkue ezezaguna da guztiz. Oso zabaldurik dagoen iritzi okerretako bat bere ideologiari dagokio. Karlista izan zela esan ohi da, egiazki abertzalea izan zenean (nahiz ez sabindarra, ezta oro har alderdi gizona ere). Normalki lekeitiar gisa aipatzen da, herriko abadea balitz bezala, izatez bere bizitzaren zati nagusia Bilbon eman zuenean institutuko euskara irakasle gisa.

Gaizkiulertu horiek argitu nahian eta Azkueren alde ezezagunak azaleratzeko asmoz idatzi nuen tesia. Gaiak interesa duenak laster izango du gehiago jakiteko aukera tesia lu-

ze gabe argitaratuko baita, bi liburutan bereizia: Azkueren biografia atala Alberdania argitaletxearen eskutik, eta Azkueren ideologia eta obrari buruzko ikerketa atala Euskaltzaindia-EHU artean. Hain zuzen, azken liburu horren oinarrian dagoen ideia bat arakutzen da artikulu honetan: intelektuala izan ote zen Azkue? Ez da hori zabalduen dagoen irudia. Errazago imajinatzen dugu herri ipuinak biltzen zebilen apaiz zahar eta eruditu gisa. Jakintsua bai, baina ez intelektuala. Noraino da zuzena irudi hori?

Intelektualen sorrera eta ezaugarriak

Intelektualen jaiotza unea, konbentzionalki, 1898an kokatu ohi da. Orduan plazaratu zen Dreyfus afera. Jakina denez, urte pare bat lehenago Alfred Dreyfus frantses kapitain judua bidegabeki akusatu zuten alemanen aldeko espioi izateaz. Frantses armadako agintariak laster ohartu ziren akatsaz, baina beren antisemitismoa tarteko, ez zuten erabakia zuzendu nahi izan eta zigorpean mantendu zuten. Egoera hartan, 1898ko urtarrilaren 13an, Emile Zola idazleak publikoki salatu zituen agintari militarrek, «J'accuse» artikulu ospetsuan.

Azkuek hogeita hamahiru urte zituen Dreyfus afera leher-tu zenean, beraz, bete-betean egokitu zitzaion intelektualen sorrera unea bizi izatea. Zolaren atzetik asko izan ziren frantses idazlearen jarrera eredu gisa hartu eta *intelektual* izena hartu zutenak. Ez zen Azkueren kasua izan. Honen testuetan behin ere ez dut aurkitu bere buruari hala deitzen zionik. Izena ez beraz. Baina izana? Intelektualen ezaugarriak betetzen ote zituen Azkuek? Bereizgarri horiek aztertu beharko.

Intelektualak XIX. mende amaieran sortu zirela aipatu da. Inoiz izen hori lehenagoko pentsalariei ere ematen zaie, hala nola XVIII. mendeko ilustratuei, XVI. mendeko humanistei, Grezia klasikoko filosofoei edo Israel zaharreko profetei. *Intelektual* substantiboa, ordea, XIX. mende amaieran sortu zen, ez lehenago. Eta kontzeptualki ere, Zolaren artikuluak edo Isaiasen profeziak ez ziren gauza bera, nahiz parekota-

sun batzuk egon badauden. Hola bada, aurrekariak aurrekari gisa utziz, intelektualak Dreyfus aferaren inguruan sortu zirela kontsideratuko da. Intelektual modernoa, zehazki, kultura arloan diharduen pertsona litzateke, zeinak bere prestigioa baliatuz politikan eta bereziki nazioaren patuan eragin nahi duen. Aditu desberdinek ematen dituzten definizioak ildo horretatik doaz. Adibidez, Carlos Serranok dioenez:

En los años ochenta y noventa del siglo XIX, y más aún en los primeros decenios del siglo XX, es cuando empiezan a intervenir en el debate público y sobre temas generales aquellos que ostentan una capacidad reconocida y sancionada por un título académico o profesional, sobre el que pretenden asentar su autoridad.¹

Eric Storm-en hitzetan: «definimos al intelectual como a un profesional del campo cultural, que desde una posición independiente, con el solo prestigio de su renombre, intenta influir en el rumbo político del país apelando a la opinión pública»². Eta antzera Cacho-Viu-k: «París donde cobra cuerpo, en el cambio de siglo, la figura prototípica del intelectual, como una persona ilustrada, de dedicación preferentemente humanística, comprometida existencialmente con los destinos de su país»³.

Ezaugarri horiek, ikusten denez, ez dute ezker-eskuin ideologiaz ezer esaten. Eta izan ere, luzaroan intelektuala ezkerreko pertsona gisa aurkeztu bada ere, adituen ustez eskuinteko intelektuala parez pare zeukan: «No sólo Zola fue un intelectual criticando al Poder; también lo era Barrès defendiendo la autoridad del Gobierno y del Tribunal Militar»⁴. Azken finean, intelektuala karakterizatzen duena ez da bere ideologia, baizik bere jardunbidea, ezkertiar zein eskuindar izanagatik formetan berbera izaten dena. Beraz, ezaugarri horiek eta definizio hauetan zehazten ez diren beste batzuk honela laburbil litezke:

- Intelektuala kultur arloko pertsona bat da, ez da politikaria.
- Intelektual modernoa XIX. mende amaieran sortzen da.

- Intelektuala kausa publikoaren alde ari da desinteresatuki.
- Intelektualak politikan eragiteko kultur bitartekoak erabiltzen ditu.

Betetzen ote zituen Azkuek ezaugarri hauek? Puntuz puntu azter daiteke.

Intelektuala: kultur gizona, ez politikaria

Hasteko, intelektual modernoak kultura arloko pertsona bat da, normalean profesional gisa arituz arlo horretan. Azkue osoki egokitzen zen baldintza horretara. Izan ere, bere lanbide nagusia, 1888-1920 artean, Bilboko institutuko irakaslearena zen, eta ondoren Akademiako buru *de facto* liberratuarena. Tartean, beste zenbait okupazio kultural ere izan zituen, hala nola berak sortutako aldizkarietako erredakto-rearena (*Euskalzalen* eta *Ibaizabalen*) edo hiztegiarena (1904-1906), baita arduraldi osoko musika ikaslearena ere (1907-1909). Egia da aldi berean apaiz ere izan zela, nekez har daitekeelarik kondizio hau jarduera kultural-humanistiko gisa. Baina edozein kasutan apaizgoa ez zen sekula Azkueren ogibide bakarra izan, ezta nagusia ere (dirua irabazteko bitarteko gisa esan nahi dut), baizik bere lanbide zibilen osagarria. Sintomatikoki inoiz ez zuen parrokia propioirik izan. Hala bada, mende arteko europar intelektualen lehen ezaugarria, kultura arloko profesional izatearena, Azkuek bete egiten zuen, nahiz ezohiko berezitasun batekin, aldi berean apaiz izatearena.

Lanbidearen tipologiari dagokionez, frantses ereduak intelektual tipikoak ogibidez idazleak edo kazetariak dira (Emile Zola, Maurice Barrès, Charles Péguy, Pío Baroja, Ramiro Maeztu, José Ortega y Gasset...). Ingalaterra eta Alemanian, dirudienez, unibertsitateko irakasleek osatzen zuten intelektualen multzo nagusia⁵. Azkueren kasuan, kazetaritza eta literatur munduak urrunak ez bazitzaizkion ere, ez zen idaztea bere bizibidea. Unibertsitateko irakasle ere ez zen, baina institutuko irakasle gisa lehenik, eta gero Akade-

miako buru gisa, eredu anglo-germaniarreko intelektuaren antzekotzat har daiteke lanbide aldetik. Beraz, okupazio arloan, frantses tipoko intelektuaren zantzuak faltatu ez arren (kazetetarako joera bereziki), Azkue gehiago gerturatu zen Ingalaterra eta Alemaniako eredura.

Intelektual modernoaren lanbide nagusia kulturala izateak dedikazio politiko zuzena ukatzen du. Intelektuala normalean ez da bozketetara aurkezteko, ez du botere zuzenik nahi, eta ez da ere alderdi gizona izaten, baizik irizpide independentez aritzen dena. Horri buruz Azkueren adierazpenak argiak dira. 1906an zioenez: «No pertenezco á tal partido ni á ningún otro; y con el favor de Dios espero mantenerme aislado de luchas políticas»⁶. Antzera 1918an: «Mi divisa ha sido desde muy atrás no meterme en política; no porque la considere ocupación nefanda, sino porque tengo otros quehaceres que encajan mejor en mis aptitudes y en mis hábitos»⁷, eta gauza bera 1921ean: «El que estas líneas traza, que ni afición ni tiempo ha tenido jamás para dedicarse a cosas políticas [...]»⁸. Kasu hauetan guztietan, Azkuek *politika* aipatzean politika zuzena esan nahi zuen, alderdi, hauteskunde, kargu publiko eta gisakoei lotutakoa. Zeren politika, zentzu zabalagoan, intelektual gisa, bai praktikatzen zuen Azkuek, aurreratxoago zehaztuko denez.

Izatez XIX. mende amaieran Azkuek epealdi alderdikoi bat ere igaro zuen, edo hobeto esateko alderdi jardueri gertukoagoa. Lehenik, 1890 aldera, integristekin ibili zen, gero, 1895ean, Sabino Arana independentistarekin, 1895-1898 artean Ramón de la Sota abertzale moderatuarekin, eta, ondoren, Sota-Arana aliantzatik sorturiko EAJtik gertu. Talde horien zenbait ekitalditan parte ere hartu zuen, sermoiak emanaz, kandidatek abalatu eta beste. Nolanahi ere, ez zen sekula alderdi politikan sakonki inplikatu, baizik gehiago «kanpotiko kolaborazio» gisakoak egin zituen. Soilik integristekin bete zuen alderdi baitako kargu bat epe motzez, baina ez dirudi oso aktiboki izan zenik, eta ondoren behin ere ez zituen antzeko erantzukizunak hartu beste

alderdietan. Militantzia xume horiek XIX. mendearekin amaitu ziren, geroztik Azkue ez baitzen gehiago alderdi jardunetan, publikoki behintzat, inplikatu. Beraz Azkueren eperik alderdikoienean ere ez zen bereziki alderdi gizona izan. Zentzu horretan, alderdiekiko «koketeo» hauek ez dute intelektualei eskatzen zaien ez-politikari baldintza balio-gabetzen. Garaiko intelektual ezagun gehienek antzeko «kolaborazioak» ibili zituzten alderdi batekin edo besterekin, karguren bat lortzeko tentazioak falta gabe (Barrèsek Boulanger jeneralarekin, Pío Barojak Lerroux-en alderdiarekin⁹, Ortega y Gasset, Maeztu, Azorín...¹⁰). Baina horregatik ez ziren politikari profesional bihurtu. Beraz arlo honetan Azkue ez da aldentzen ohiko kanon intelektualetik.

Dreyfusen belaunaldia

Kronologikoki Azkue intelektual modernoan garaikoa da, Dreyfus aferaren belaunaldikoa. Izan ere, eztabaida hartan partaide izan zirenen datu biografikoetan ikusten denez, Emile Zola 1840an jaio zen, Alfred Dreyfus 1859an, Maurice Barrès 1862an, eta azken honetatik oso gertu, 1864an, Lucien Herr, Azkue eta Unamuno. Azkueren bizitza, dena dela, intelektual modernoan garaiarekin bat etortzea inolako eraginik gabeko kointzidentzia kronologiko soila izan zitekeen. Baina ez da hala. Izan ere, intelektual modernoan sorrera konbentzionalki Dreyfus aferak seinalatzen badu, nabarmendu beharrekoa da Azkuek auzi horri buruzko artikulua bi idatzi zituela garaian. Euskaraz izkiriatu zituen gainera, bere *Euskalzale* aldizkarian. Anekdota soila izan daitekeen ekintza honen garrantziaz ohartzeko Espainiako intelektual modernoan sorreraz honakoak aipatu izan dira:

El manifiesto de adhesión a Emile Zola, por su artículo «J'accuse», es el acta de nacimiento de los modernos intelectuales. [...]

En España se elaboró un mensaje de adhesión a Zola, firmado por publicistas republicanos [...] y algún que otro escritor de fama posterior: Benavente, Valle-Inclán, Alvarez

Quintero. Lo cierto es que el caso Dreyfus tuvo pendientes a publicaciones como *Vida Nueva*, donde ya escribían Maeztu y Unamuno, en busca de un *affaire* español que creyeron encontrar en las torturas padecidas por varios anarquistas en Montjuich.¹¹

Varelaren bide beretik doa Serrano: «[En España] los intelectuales habían *nacido* en torno a 1898, al calor de un *affaire Montjuïc* equiparable, aunque en tono menor, al *affaire Dreyfus*»¹². Eta ildo berekoak dira Santos Juliáren azalpenak, Unamunok Montjuíceko auziaz idatzitako artikulua Zola imitatuz egin zuela berretsiz¹³.

Beraz, Frantzian intelektualen *sorrera* Dreyfus aferak maratu bazuen, Espainian intelektualen *jaiotza* afera berber horrekiko kezkak eta imitazioak eragin zuen. Eta testuinguru horretan, esan liteke, Azkue, Dreyfus auziaz arduratu zen heinean, intelektual *bihurtu* zela, euskaldun intelektuala sortuz. Izatez, jaiotze sinboliko horretan, Azkuek espainiar intelektualei aurrea hartu ziela erantsi beharko litzateke, eta esateagatik Zola berari ere aurrea hartu ziola esan liteke, zeren afera honen inguruko *Euskalzal*eko lehen artikulua, «J'accuse» ospetsua baino *bi hilabete lehenago* argitaratu zuen bilbotarrak: 1897ko azaroan¹⁴. Nola da hau posible? Gertaera kurioa da eta zehatz ikertzea merezi luke. Hemen lehen hurbilpen bat emango da.

Hasteko argi dago Azkue ez zebilela Zolaren atzetik, baidiz izatekotan ere beste autoreren bati segika. Izan ere, Azkueren artikulua irakurriz ikusten da Zolak bere salaketa ospetsua egin baino lehentxeago jada polemika hasia zela. Eta bai: 1897 urtearen azken partean, *La Revue Blanche* aldizkari ezkertiarrean Dreyfusen alde posizionatu ziren zenbait autore, horien artean Lucien Herr (*Pierre Breton*) nabarmenduz¹⁵. Aurka azaldu ziren, aldiz, eskuineko kazeta frantsesak (azken hauekin bat egingo zuen Azkuek). Zolak berak, «J'accuse» idatzi baino lehenago, beste artikulua batzuk argitaratu zituen auzi horretaz, hainbesteko oihartzunik gabe¹⁶. Baina artikulua goiztiar horiek kontuan hartuta

ere, Azkuek Zolari aurrea hartu ziola berretsi behar da, nahiz justu-justu izan: frantses nobelistak Dreyfusi buruz idatzitako lehen testua 1897ko azaroaren 14an argitaratu zuen, eta bilbotar apaizarena azaroaren 11n, hiru egun lehenago. Hortaz, Zolak ezer esan aurretxoan kokatu zen Azkue antidreyfusard-en bandoan, eta frantses eskuindarren argudioak bereganatu zituen irakurle euskaldunei eskaintzeko:

Dreyfus

Iudua edo judioa da. Frantziako gerlari-arteana kapitana zala, milloia bat franko edo makurregaitik Frantzia-ren isileko gauzaak Alemaniari saldu eutsazan. [...] Deabruaren ugartea (île du diable) deritxonera erbesterratu eben bizi dan arteko, eta iñora iges egin eztaian, beti gau ta egun dauka zaiña edo iagolea beren aurrean.

Oraintsu asi dira iuduak euren gogaidea (2) andik atara nairik. Orretarako euren gogoko albistarietan zabalduen dabez eurak nai dabezan guzurak: irargi (1) barik txerrentzat [‘traidoretzat’] artu ebela, bear etzala erbesterratua izan zala... [...]

¿Atara al izango dabe Deabruaren ugartetik? Bildur bear. Baiña alperrik pillotuko dabez iudu madarikatuak lurreko ondasun guztiak: eriotza-ostean Deabruaren iauregira bein sartu-ezkerro, eztago andik urteterik.

(2) Erderaz correigionario

(1) Erderaz prueba¹⁷

Zein iturri erabili ote zuen Azkuek afera ezagutzeko eta datu hauek biltzeko? Frantses prentsa zuzenean (*La Croix* katolikoa agian?) ala auziaren oihartzunak jaso zituzten gaztelaniazko publikazioak? Ordurako jada auziaren berriak iristen ote ziren espainiar egunkarietara? Iparraldeko *Eskualdunak* zerbait idatzi ote zuen honetaz? Galdera hauek argitzeko Azkueren lehen artikulua agertu zen garaiko prentsa, bai Frantziakoa bai Espainiakoa, aztertu beharko litzateke (*Eskualduna* ahaztu gabe).

Nolanahi ere den, argi ikusten da Zola aurretik afera jada prentsan zebilela. Eta 1898ko urtarrilaren 13ko «J'accuse» artikulua, egungo topiko historiografikoak une fundazional gisa nabarmentzen badu ere, lehendik zetorren debate baten

parte zen, eztabaidaren gailurra nahi bada, baina ezer berri-rik asmatu gabe. Azkuek berak Zolaren artikulu honetatik hila-bera idatzi zuen berriro, gaiak hartu zuen protagonismo handia aipatuz («Egun auetan, Dreiffus [sic] salkindaria dala ta ezta, lur-bira guziko i-a albistari geienak gutxi edo asko Juduen gainean itz egin dute»)¹⁸. Baina Azkueren bigarren artikulu hau lehenaren segida zen, ez bereziki sakonagoa, eta ezta kualitatiboki desberdina ere. Errealitate honek «lehen» intelektual modernoak nor izan zen ebazteko asmoaren hutsaltasuna agerian uzten du. Ospetsuena dudarik gabe Zola izan zen, baina bera baino lehenago jada bazebiltzan zenbait pertsona antzeko jarduera intelektualetan, Dreyfusen alde (adibidez Herr) zein kontra (eskuindarrak). Izatez, egungo aditu batzuen ustez, Zola baino hobeto egokitzen da intelektual modernoaren definiziora Barrès, antidreyfusarden burua¹⁹.

Sorreraren auzi honetan, beraz, datu garrantzitsuena zera da, XIX. mende amaieran gauzatu zirela prentsan eta gisako medioetan intelektualen agerrera eta indarra ahalbidetu zuten baldintzak. Serranok dioen bezala:

si, para que pueda advenir todo tipo de «intelectual» es necesaria la existencia de una sociedad civil, el *intelectual* arquetípico que se afirma a finales del siglo XIX en España (y no solo en ella), supone e implica que ésta haya cobrado ya cierta extensión y vigencia, y que, por reducido que siga siendo [...] empieza a existir a pesar de todo un nuevo público lector, una clase letrada, posible consumidora en el naciente mercado de ideas.²⁰

Debate gaia Dreyfus afera izateak, eta ez beste bat, intelektualen arrakasta handiagoa edo txikiagoa baldintzatu zuen ziurrenik, baina edozein kasutan intelektualen sorrera ez zuen gai jakin bat plazaratzeak eragin. Aitzitik, baldintzek (irakurlegoa «helduta» egoteak, aski aldizkari izateak...) eta protagonisten *modus operandi* berriak (beren kultur prestigioa kausa politiko baten alde jartzeak) karakterizatu zuten intelektualen sorrera.

Zentzu horretan, Azkuek Dreyfus afera tratatzea anekdota mailan ere utz zitekeen. Anekdota interesgarria, erakus-

ten baitu *Euskalzalaren* zuzendaria (Azkue) garaiko polemika nagusiei adi zegoela, baita intelektualen sorrera «ofiziala» markatu zuten haiei ere. Baina zentzugabea litzateke Dreyfus auzia ukitzearen arabera ebaztea Azkue intelektualala ote zen ala ez. Izan ere, Dreyfusi buruzko bi artikuluko horiek idatzi ez balitu, eta gainerako obrak bai, Azkueren kualitate intelektualala aldatuko ote zen? Kontuan izan behar da, gainera, Dreyfusekin lotutako *Euskalzaleko* artikulua ez direla inondik ere Zolak edo Barrèsek idatz zitzaketenen mailakoak. Edukitan Barrèsen ildokoak izan zitezkeen baina askoz maila apalagoan idatziak; topiko kontserbadore eta antijuduz osatutako artikulua dibulгатiboak²¹. Egundik begiratuta, jakina, erakargarriagoa litzateke Azkuek Dreyfusen alde idatzi izan balu eta luze aritu izan balitz. Ez zen hala izan. Dreyfusen gaia ez zen Azkueren kezka nagusia inondik: *Euskalzalaren* idatzitako ehunka artikuluetatik bi baino ez zizkion auziari eskaini.

Espainiar intelektualak beren afera partikularrak bilatu bazituzten (Montjuïc, etab.), Azkuek ere bere polemika gai kutunak zituen, bereziki euskararekin lotutakoak. Eta bilbotar irakaslearen kasuan gai hauek ez ziren Dreyfus aferaren imitazioz sortu, ezta haren ondoren ere. Aitzitik, Azkuek 1898 aurretik idatzi zituen euskararen egoera txarra salatzen zuten proklama eta gisakoak. Izan ere, eta jada aipatu denez, intelektualaren sorrera ezin murriz daiteke Dreyfus kasura eta haren mimesira, berau fenomenoaren agerpen ikusgarriena baita, baina ez fundazionala. 1890ean bertan, Azkue, Bilboko *La Abeja* aldizkaritik, jarrera intelektualala erakusten ari zen artikulua baten bidez bere errebin-dikazio politiko-kulturalak egitean: «emen ordu charrean ta zori gaiztoan sortuta dagozan eskolak edo *escuela*-k zaurituten dau' gero ta zakonago' euskara maitea. ¿Noiz ikusiko dauguz Euskal errian' *escuela* orrek kenduta' *ikastegiak?*»²²; eta hurrengo urteetan, *Euskalzale* eta *Ibaizabal* aldizkarietan, ez zion utzi mota bereko salaketa-eskariak egiteari, kultura arloko profesional izateak ematen zion prestigioa balia-

tuz. Aurrerago zehatzago azalduko da jardunbide intelektual horietan nolako bitartekoak erabili zituen.

Baina edozein kasutan, jada argi geratzen da, Zola aurretik ere, eta haren oihartzuna inondik lortu ez arren, Azkue intelektual modernoaren belaunaldiko partaidea zela. Eta partaidetza generazional hori hain da nabarmena ezen Azkueren formazio eta ezaugarrien antzekoak aurki baitaitezke ideologikoki hain urrun zeuden ezkertiar intelektualengan ere: hola, bilbotarra bezala 1864 urtean jaiotako Lucien Herr, Dreyfusen aldeko iritzia sortzen aitzindari izan zena²³, Azkue bezalatsu hezkuntza ertainaren inguruan ari zen lanean, zehazki Parisko irakasle eskolako bibliotekari gisa, eta formazioz «Homme d'étude, érudit, germaniste et slavisant» zen²⁴, Azkueren ereduetatik ez oso urrun beraz (bilbotar apaiza ere jakintsua, aleman hizkuntzaren zalea eta eslaviar kulturaren interesatua baitzen). Halaber, bakoitzaren kausa oso desberdina izan arren, biak baliatu ziren XIX. mende azkenetako aldizkariet beren iritziak publikoari jakinarazteko. Hola bada, aldeak alde, aisa ikusten da Azkue garaiko intelektualen ildoan zebilela.

Kausaren alde desinteresatuki

Intelektualen beste ezaugarri bat, gida espiritual bokazioa da. Ez boterea lortzearen, baizik bidezko kausa bat defendatzearen. Maiz sakrifizio gisa egiten dute, profeten gisara. Baina profeten zeregina Jainkoaren mezulari izatea bazen²⁵, intelektual modernoak gehiago izango dira nazioaren mezulari. Stormek dioen bezala, intelektualek

por su posición alejada de los centros de poder político y económico podrían levantar la voz en nombre del bien común. Quienes se dedicaban a continuar y renovar la tradición cultural de la nación eran los más apropiados para estudiar la identidad colectiva y basándose en sus indagaciones, podían servir de guías espirituales a la nación entera.

Eta hola «se perfilaron como intérpretes desinteresados del alma nacional, como profetas seculares, que por su clarivi-

dencia podrían enseñar a la nación a ser fiel a sí misma y a encontrar su destino»²⁶.

Azkue bete-betean egokitzen da intelektual tipologia horretara, botereguneetatik kanpo egoteaz gain Euskal Herriaren kultur tradizioaren ikertzaile eta jarraitzailetzat baitzuen bere burua. Beraz, euskal nazioaren interprete desinteresatu papera betetzeko abiapuntuko baldintzak argi betetzen zituen. Eta jokatu ere halaxe egin zuen: Azkueren jokatibide konstantea izan zen herriaren onerako jardutea (hots, Euskal Herriaren izenean), eta bere interes pertsonala albo batera utziz. Horren hainbat adibide daude. Guztiak ikusi gabe bakan batzuk aipatuko dira ondoren.

Lehenik kausaren izenean egindako eskariak aipa litezke. Horren alde era guztietako instantzietara jo zuen Azkuek, bai Diputazioetara, bai Espainiako Gobernuarengana, politikoengana, bai Elizarengana. Izatez apaiz bati teoriarik dagoen fideltasun instituzional normala ere haustera iritsi zen «helburu jasoagoen» izenean, erakunde zibilei Elizan eragin zezaten eskatzeraino. Hala, 1913an, Gasteizko apezpikua aldatzeko unea etorri zenean, Azkuek Araba, Bizkaia eta Gipuzkoako Diputazioei idatzi zien apezpiku euskalduna aukeratzeko presiona zezatela eskatuz:

El que suscribe tuvo hace años ocasion de hablar [...] acerca de la gran conveniencia de que la Diocesis de Vitoria fuese regida por un Prelado que con sus instrucciones pastorales, verbales ó escritas, pudiera ser entendido de todos sus diocesanos; y se comprometió á que en ocasion oportuna y caso de que ningun otro promoviese la cuestion, se acercaría él á cada una de las Diputaciones vascas, para que estas de comun acuerdo procuraran recabar el nombramiento de Prelado de nuestra Diocesis á favor de alguien que llenase este requisito. [...]

Tal vez no haya en el mundo cristiano una sola Diocesis regentada por quien no hable la lengua de la mayoria de los fieles. No sé por cual de nuestros pecados se nos condena á los vascos á ser objeto de tan poco honrosa excepcion. Nada dificil seria la empresa de elegir un Obispo, el deseado de la Diocesis, de entre los muchos sujetos muy idoneos reverendisimos Obispos [...], canónigos y párrocos familiarizados con nuestra lengua vasca.

Acaso V. E. se extraña de que no tenga más talla en la Jerarquía de la Iglesia la persona, que se atreve á promover asunto de tan alto interes. Esta circunstancia, lejos de arredrarme de mi proposito, antes me ha servido de estimulo; pues, de ser otra la significacion de mi nombre, se me hubiese tal vez tenido como parte personalmente interesada en la demanda.

La voz de un niño bastó para que del prefecto de la ciudad de Olona surgiese «Ambrosio Obispo» el gran San Ambrosio de Milán. Si el pueblo en aquella ocasion oyó en la del niño la voz de Dios, V. E. verá indudablemente en mi deseo, el deseo del Pueblo Euskaldun, que por su dignidad y por sus intereses los más sagrados reclama un Obispo que hable su lengua.²⁷

Gutun honetan, Azkueren jokabide intelektuala ikus dezakegu: desinteresatuki eta Euskaldun Herriaren («Pueblo Euskaldun») ahotsa bailitzan (ez herriaren ordezkari politikoa, baizik nazioaren interes izpiritualena: «sus intereses los más sagrados»), agintean eragin gura zuen, gizarte osoaren onurarako izango zen eskabidea eginez. Ez zuen emaitza handirik lortu (Arabako eta Gipuzkoako Diputazioek adostasun adierazpenak agertu arren Elizak ostera ere apezpiku erdalduna ezarri baitzuen)²⁸. Baina edozein kasutan intelektualen portaera tipikoa agertu zuen. Pruden Gartziak, profeten metafora erabiliz, ederki azaltzen du portaera intelektual hau:

garrantzitsua da azpimarratzea *Profeta* [hots, intelektuala] ez dela *Herriaren* izenean mintzo [esan nahi da herriaren ordezkari zuzen gisa], *Jainkoaren* izenean baizik [intektual modernoen kasuan *Nazioaren interes sakratuen* izenean esan beharko litzateke] [...] Era berean, eta bidenabar, garrantzitsua da *Profeta Politikariarekin* edo *Apaizarekin* ez nahastea. Garbi dago *Politikaria Herriaren* izenean [ordezkari gisa] mintzo ohi zaiola *Erregeari* [agintari zibilei] (edo *Erregearen* izenean *Herriari*). *Apaiza*, berriz, ez ohi da *Jainkoaren* izenean mintzo, *Elizaren* izenean baizik: bere helburua ez da *Jainkoaren* aginduak segitzea, *Elizaren* interesak defenditzea baizik (gerta daiteke *Profeta* apaiz izatea, baina orduan *Eliza* izaten da interesatuena bere ahotsa hezitzen, eta beharrezkoa bada, ixilarazten).²⁹

Goiko adibidetik deduzitzen denez, Azkue apaiza izan arren, nazioaren interesa jokoan zegoenean ez zuen apaiz gisa jokatzeko, hots Elizaren alde, baizik *profeta* gisa, hau da, in-

teletual moduan (nazioaren alde). Praktikan bilbotar apai-
zak Elizarekiko gatazka irekia saihestu bazuen, maizenik dis-
kretuki aritu zelako izan zen. Erdi ezkutuan ibiltze hori ez
da oso tipikoa intelektual modernoengan, baina tira. Horre-
taz gehiago esango da hurrengo puntuan. Edozein kasutan
inoiz Elizako kideei beraiei esaten zizkien gauzak aurpegira,
adibidez 1921ean Iruñeko seminarioko buru bati euskara
katedra sortzeko eskatzean:

rendiría V. un buen servicio a esta Corporacion [Euskal-
tzaindiari] y sobre todo al pueblo dueño de su lengua, de sus
Obispos y Seminarios, sabiendo del Sr. Torno [Iruñeko apez-
pikua] qué espera hacer de la cátedra de euskera proyectada
en el Seminario por él regido.³⁰

Azkueren hitz hauen arabera, euskaldun populua da ostera
ere protagonista, hizkuntzaren jabea, eta baita apezpiku eta
seminarioen jabea ere. Herri horri zor dio Elizak euskara ka-
tedra. Hots, Azkue apaizarentzat, apezpiku eta seminarioak
euskaldun herriaren azpitik daude, Herri honen zerbitzuan,
eta ez alderantziz. Azkuerentzat, ziur, Herria ez zegoen Jain-
koaren gaintetik, baina, bere pentsaera zuzen interpretatu ba-
dut, Eliza ez da Jainkoa, baizik Jainkoaren tresna soil bat He-
rria zerbitzatzeko. Azkuek, sarri, gauzak klerikalizatze ohi-
tura zuen, baina beti ere Eliza Herriaren zerbitzuan egon be-
har zen ustean. Beraz, berriro ere, *profeta* gisa ageri da Az-
kue, Jainkoaren edo Herriaren alde, ez Elizaren alde.

Nazioaren interesak defendatzeko inori eskariak egiten
ibiltzeaz gain, Azkuek pertsonalki ere bere gain hartu zuen
ataza hori. Inplikazio pertsonal hau, Azkueren lehen obra
nagusian, 1905eko euskara-gaztelania-frantsesa hiztegian
bertan ikus daiteke, hitzaurreko lehen esaldietan:

Quince años largos hace ya que proyecté y bosquejé esta
obra, contra todo mi carácter, ansiando hacer siempre otra
cosa más agradable y más en armonía con él; no habiendo
sido más que desahogos otros trabajos literarios y musicales
que en este tiempo he producido.³¹

Hau da, hamabost urte luzetan Azkue lanean aritu zen, atse-
gin ez zuen obra bat eginez bere izate osoaren kontra, gustu-

ko zituen gauzak «desahogo» soil gisa burutuz, hiztegiaren beharra zegoelako. Eta hiztegiarekin egindako sakrifizio hau, ez da dudarik euskal nazioari zerbitzeko bokazioagatik egin zuela. Izatez bere euskalgintza obra guztietan ageri da kausaren alde aritzeko bokazioa, batzuetan gustura inplikatur, bestetan modu sakrifikatuan. Baina beti ere interes pertsonaletik haratagoko helburu baten alde. 1923an esan zuen bezala, «[estoy] dedicado con alma y vida al estudio y difusión de esta lengua»³². Bizitza eta arima hizkuntzaren kausari eskainia zion. Eta xede horregatik dirua ere ugari galdu zuen. Hau guztia argi ikus daiteke Azkueren 1924ko eskutitz honetan:

A la hora de mis estrecheces personales, allá cuando el diccionario vasco-español-francés, a pesar de buenas subvenciones de esta nuestra Diputación me acarreo un déficit de más de 15 mil pesetas, a nadie me atreví a recurrir. Cuando a consecuencia del costosísimo estreno de mis operas Ortzuri y Urlo (para el de esta se trajo orquesta de Barcelona) tuvieron mis hermanas que empeñar en un Banco de esta localidad sus acciones, pues había yo gastado ya todo mi pequeño patrimonio en correrías por el País y pago de cientos de colaboradores para elaborar el Diccionario, luego el Cancionero y más tarde una Colección de Cuentos, leyendas, supersticiones... etc. obra esta última todavía inédita; en aquellos amargos trances personales, por más que me reduje a ellos por el buen nombre de mi País Vasco, no tuve valor de dirigirme a nadie (1). Cargué con mi cruz y poco a poco estoy cubriendo aquel para mí enorme déficit.

(1) El Señor Sota, a quien dedico la obra del Cancionero, me ayudó antes cuando la fundación del teatro vasco en Bilbao, escuela vasca y Revista Euskalzale. Me faltó valor de acercarme á el entonces.³³

Pasarte honetan, Azkuek euskalgintza lanean egindako gastu ugariak aipatzeaz gain, esaldi bat dago horiek interpretatzeko gakoa ematen duena: «me reduje a ellos *por el buen nombre de mi País Vasco*». Beraz, Azkue ez zen euskalgintzan aritzen dirua xahutzen, eta herririk herri musika eta folklore bilketa neketsuan, edo euskarazko opera dotoreak egiten, halako zereginak gustuko zituelako. Hori ere bai parte batez, baina lan horien guztien helburua interes per-

tsonaletik haratago jartzen zuen: *Euskal Herriaren izen ona zerbitzatzea*. Eta kausa horren alde dirua galdu behar bazuen, bada prezio hori onartzera makurtuko zen. 1931n esan zuen bezala: «No pretendo lucrarme con mis publicaciones y trabajos que los llevo a cabo con la mira puesta en el amor al País, en cuyo servicio cifro mi mayor satisfacción»³⁴. Herrialdea (ostera ere maiuskulaz) zerbitzatzea zen Azkueren satisfakzio handiena.

Zentzu horretan, Azkue frantses ereduko ohiko intelektualengandik aldentzen da, ez baitzen mugatzen kausaren alde desinteresatuki predikatzen, baizik, halaber, kausaren alde pertsonalki ere lan egiten zuen, behar izanez gero dirua ere eralgiz. Hurrengo puntuan ikusiko da hobeto intelektual gisa errealitate sozio-politikoan eragiteko erabilitako bitartekoen kontua.

Intelektual gisa erabilitako bitartekoak politikan eragiteko

Frantses ereduko intelektualen bitarteko ospetsuena manifestua da. Zolak idatzitako artikuluak eredia ezarri zuen: salaketa edo eskari argi bat, interes ideal batzuen izenean justifikatuz. Generikoki kazetaritza artikuluak izaten dira intelektualen bitarteko tipikoak, beren iritzia agertu eta gizarte errealiteren baten gainean eragiteko asmoz. Testua agintariengana zein herriarengana zuzenduta egon daiteke. Zolak, adibidez, Frantziako presidenteari zuzendu zion «J'accuse» idazkia. Beste intelektual batzuk herritarrei zuzentzen zaizkie, haien kontzientziei. Manifestuaren ahozko bertsioa ere badago, hitzaldia, agintari edo pertsona ikasien aurrean emana normalean. Edozein kasutan, manifestu edo hitzaldi, intelektual modernoak publikoki adierazten du bere iritzia, mundu guztiak jakin dezan, herritar zein agintari.

Manifestuak eta hitzaldiak landu ote zituen Azkuek? Manifestu tipikoa, eskari kategoriko bat eginez, ez. Manifestu antzeko artikuluak, egoera bat salatuz, zerbait eskatuz, bai. *Eus-*

kalzale aldizkaria zein *Ibaizabal* mota horretako testuz bete-ta daude, nagusiki euskararen egoerarekin lotutako auzien inguruan eskakizunak eta soluzioak aurkeztuz: seminarioetan euskara irakats dadin, euskal eskolak sor daitezen, hizkuntza jazarpenak gaitzetsiz, euskal akademiaren alde, etab. Inoiz salaketak zuzenki politikoak ere badira, *Tertzadun* ezinez Bermeoko jauntxokeriaren aurka idatzitakoak adibidez. Artikulu hauek iritzi publikoa sentsibilizatzeraz begira eginak daude, boteredunei zerbait eskatzera zuzenduta baino gehiago. Hala ere, artikulu batzuek agintarien artean ere eragina izan zutela dirudi, bereziki eliztar inguruan. Manifestu gisako salaketa artikuluen eredia Azkuek *La Abeja* aldizkarian bertan baliatu zuen 1890ean, euskara zauritzen zuten erdaldun eskolak salatzean. Dena dela, ohiko intelektualek, hizkuntza handietakoek, aurkitzen ez zuten arazo bat zeukan Azkuek euskaraz aritzean, irakurlego askozaz urriagoa baitzuen eta agintariengan eragiteko gaitasun ahulagoa. Horregatik ohiko intelektualena baino maila baxuagokoa da Azkueren artikuluetako tonua, herritar arruntagoari zuzendua.

Honek zerikusia du hein handiz gorago aipatu den afera batekin, hau da, intelektual modernoak sortu ahal izateko beharrezkoa dela gizarte zibila aski garatuta egotea, «ideien merkatuan» kontsumitzeko prest³⁵. Irakurlego-bezeria hori Europa mailan XIX amaieran sortu zen, herrialdeen arabera sendoago edo ahulagoa izanik. Eta horrek ahalbidetu zuen intelektualen agerrera. Europar intelektual tipikoak idaztetik bizi zitezkeen bitartean, euskaraz hori ezinezkoa zen. Euskaraz, Azkue agertu arte, apenas zegoen inolako euskal irakurleria artikulaz zezakeen eremurik. Donostiako *Euskal-Erria* aldizkarian, adibidez, nekez esan liteke ideia intelektualak euskaraz transmititzen zirenik. Euskarari literaturarako uzten zitzaion batez ere tokia (gehienbat olerkiei, gutxiago prosari). Azkuek, bada, intelektual gisa euskaraz aritu ahal izateko ezer baino lehen kazetaritza oinarriak berak sortu behar izan zituen. Funtzio hori zuten hein handiz *Euskalzale* eta *Ibaizabal* aldizkariak: espezifikoki euskaldunen iritzi publi-

ko bat artikulatzea. Datu zehatzik ez badago ere, nire kalkulu-
luen arabera *Euskalzalek* 300-400 irakurle izan zitezkeen.
Beraz izugarri urria zen eremu horren inguruan sor zitekeen
gizarte zibila. Azpiegitura kaxkar horrek ere baldintzatu zuen
Azkue ez aritzea ohiko intelektualak bezain nabarmen ere-
mu honetan: lortu nahi zituen helburuetan eraginkorra iza-
teko aldizkarietako artikulua ez baitziren bitarteko aski
sendoak. Hortik kazetari baliabidea bai erabiltzea, baina ez
(ezin) manifestuak bezalako formatu handinahiak sortuz,
baizik euskal kazetaritzaren neurri errealari zegokion tonu
apalagoan.

Inoiz gaztelaniazko manifestu gisako testuetan ere parte
hartu zuen, adibidez Euskaltzaindiaren izenean 1920an Al-
fonso XIII.a erregeari zuzendutako gutun irekian (euskara-
ren aldeko neurriak eskatuz). Gutun hau osoki intelektual-
tzat har liteke, zeren kultur prestigioan oinarrituz agintari
bati herriaren aldeko neurriak eskatzen baitzaizkio, eta gai-
nera prentsa bidez. Berezitasuna gutun indibiduala ez izatean
dago, ez baitzuen Azkuek, bere izenean, edo euskaltzain des-
berdinek, beren izenekin, sinatu, baizik Euskaltzaindiak era-
kunde gisa. Puntu horretan frantses intelektual indibidualen
eredutik urruntzen zen, baina gainerakoan ez.

Ahozko manifestuei dagokienez, asko izan ziren Azkuek
eman zituen hitzaldiak bere helburu soziokulturalak aipa-
tuz: lore jokoetan, euskal jaietan, ikastaro publikoetan, Real
Academia Españolako sarrera hitzaldian, etab. Ia beti aipa-
tzen zituen euskal eskolen beharra, euskal akademiaren ko-
menientzia eta gisakoak. Zentzu horretan garaiko intelektua-
len tonu berean aritzen zen. Ez zuen gainera aukerarik gal-
tzen hitzaldi haietan presente zeuden agintariei euskararen
aldeko eskariren bat zuzentzeko publikoki: adibidez Oñatiko
euskal jaietan 1902an, Bilbon hezkuntzako arduradunen au-
rrean 1916an, Doneztebeko II. Euskal Egunetan 1923an, Az-
peitiko festetan 1929an, etab.

Azkueregan, hala ere, intelektual tipikoengan ezohikoa
den bitartekoa ere ageri zen boterean eragiteko: eskari parti-

kularra. Maiz zuzendu zen gutunez edo bisita pribatuan apezpikuegana, Diputazioetara, gobernadore zibilagana, erregeagana, aita santuagana, Primo de Riveragana, herri interesen alde zerbait eskatuz, bere prestigio kulturala baliatuz. Ospe horretan oinarrituz agintariei zuzentzea jokabide intelektuala bada ere, ez hainbeste modu pribatuan egitea. Intelektualengan ohikoena auziak publikoki haizatzea zen, herriari gauzen berri emanez. Eta Azkuek, sarri gurago zuen gauzak pribatuki egin, eskandalu gabe, eraginkorrago izateko ustean. Horretan intelektual gisa «primitiboa» zen, masaren inplikazioa saihestuz eliteen arteko akordioa bilatzen baitzuen (kasu honetan elite kultural eta politikoen artekoa).

Dena dela, frantses ereduko intelektualen bitarteko tipikoez gain, aleman edo ingeles intelektualen bidea ere bada-go. Hauek, manifestu eta hitzaldiak eman baino nahiago izaten zuten obren bidez eragitea gizartean. Eta esan liteke Azkuek obren bide hori maiteago zuela adierazpen publikoena baino. Nortasun kontua zen. Baina baita kazeten formatuak euskarari eragiteko zuen ahuleziarena ere: euskarazko manifestu intelektual soilek, aipatu denez, ez baitzuten irakurlego azpiegitura aski sendoa errealitatean nahikoa eragiteko. Ziu-rrenik gaztelaniaz euskararen alde aritzea ere ez bide zen askoz efektiboagoa. Horregatik, frantses irudiko intelektualen medioak ezezagun ez bazitzaizkion ere, Azkuek gurago zituen aleman edo ingeles intelektualen bitartekoak. Eta hola, gizartean eragin nahian, mota guztietako proiektu konkretuak sustatu zituen: gramatikak, antzerkiak, euskara ikasteko metodoak, hiztegiak, operak, ikastetxeak, akademiak...

Zentzu horretan, arlo kulturalen bere autoritatea errebin-dikatzen zuen bitartean (ortografia ebazteko, neologismoak sortzeko, obra musikal bat ona zen esateko...), arlo propioki intelektualean diskretuago aritzen zen: sarritan inplizituki jokatzeko zuen bere autoritatearekin, ez zuen bere izena publikoki haizatzen zerbait nabarmen politikoaren alde, baizik kultura arloko obrekin ibiltzen zen, maiz erakunde edo plataformaren batean atzean gerizatuta. Intelektual tipikoen

ezaugarrietako bat indibidualitatearen aldarrikapena bada, Azkue puntu horretan arautik aldendu zen. Izan bazuen indibidualitatearen kontzientzia eta harrotasuna, baina ez intelektual gisa (kausaren alde) jarduten zuenean, baizik gehiago artista gisa ari zenean (opera bat eginez adibidez).

Nolanahi ere, eta laburbilduz, ikusitako ezaugarri nagusien argitan Azkue intelektual kontsidera liteke. Frantses eredukoa baino gehiago anglo-germaniar eredukoa. Zenbait ezaugarritan «primitiboa» (apaiz izatean, sarrienik bitarteko pribatuak erabiltzean, plataforma kolektiboak baliatzean), baina nazioaren aldeko jarduera desinteresatuan zalantzarik gabe intelektualak.¶

-
1. Serrano (2000: 21-22).
  2. Storm (2002: 48).
  3. Cacho-Viu (2000: 47).
  4. Storm (2002: 39).
  5. Storm (2002: 40).
  6. Cf. Azkueren 1906.01.16ko gutuna Antonio Arrizubietari (Euskaltzaindiko ABA-RMA fondoan).
  7. Azkue (1919: 60).
  8. Azkueren 1921.06.21eko gutunean Antonio Vico kardinalari (orain in Irigoyen, 1990: 336-338).
  9. Ikus Barojari buruz Gil Bera (2001: bereziki 223-245 eta 295-297).
  10. Ikus bakoitzak politikarekin izandako harremanak in Varela (1999).
  11. Varela (1999: 8-9).
  12. Serrano (2000: 12).
  13. Cf. Juliá (1999: 153).
  14. Zolaren «J'accuse» 1898.01.13an argitaratu zen *LAurore* egunkarian, eta Azkueren «Dreyfus» 1897.11.11n *Euskalzale* aldizkarian (366. orrialdean).
  15. Cf. Winock (1997: 15).
  16. Cf. Winock (1997: 18-27).
  17. «Dreyfus», *Euskalzale*, 1897.11.11, 366. orr.
  18. Azkue, «Juduak Frantzian», *Euskalzale*, 1898.02.10, 44. orr.
  19. Cf. Winock (1997: 11-71) eta Storm (2002: 39-40, 53-54).
  20. Serrano (2000: 21).
  21. Azkueren kasuan antisemitismoaz baino egokiagoa dela antijudaismoaz hitz egitea, bere aurreiritzien iturburua erlijiosoa baitzen (Eliza katolikoa-ren ohiko diskurtsoarekin bat eginez), ez arraziala (propioki antisemite-na zen bezala). Esandakoarekin koherentzian, hainbat urte geroago, Az-

- kuek katoliko bihurtu zen judu baten kasua positiboki aipatu zuen (anti-semitentzat juduak konbertitzea negatiboa zenean arazoa ezkutatu egiten baitzuen) (cf. Azkue 1929).
22. Azkue, «Izena ta izatea», *La Abeja*, 2. zkia., 1890.I, 53. orr.
  23. Winockek dioenez (1997: 15) Herrek «a joué un rôle très actif, quoique peu visible, aussi bien dans la formation du camp dreyfusard que dans la genèse du socialisme intellectuel français».
  24. Winock (1997: 15).
  25. Jainkoaren mezulari ideiaz, ikus Gartzia (1995: 47-50).
  26. Storm (2002: 52).
  27. Cf. Azkueren 1913.03.22ko gutuna Arabako, Bizkaiko eta Gipuzkoako Diputazioei (Euskaltzaindiko ABA-RMA fondoan).
  28. Cf. Arabako (1913.03.30) eta Gipuzkoako (1913.03.28) Diputazioen erantzunak (Euskaltzaindiko ABA-RMA fondoan).
  29. Gartzia (1995: 50).
  30. Azkueren 1921.05.14ko gutuna Luis Goñiri (Euskaltzaindiko ABA-EUS fondoan, 1921).
  31. Azkue (1905-1906, I: VII).
  32. Azkueren 1923.11.05eko gutuna Juan Artzaduni (Euskaltzaindiko ABA-EUS fondoan, 1923). Letra etzana nirea.
  33. Azkueren data gabeko (baina 1924 urtearen hasierako) gutuna Toribio Sanchezi (Euskaltzaindiko ABA-EUS fondoan, 1924). Izatez jatorrizko gutunaren kopia da (antza Maidaganek egina). Honelako aitorpena egiten du Azkuek ezen Euskaltzaindiak arazo ekonomikoak ditu eta gutun horretan dirulaguntza eskatzen ari da.
  34. Azkueren 1931.12.29ko gutuna Bizkaiko Diputazioari (Junta de Cultura Vasca sailari) (Euskaltzaindiko ABA-RMA fondoan).
  35. Serrano (2000: 21). Ikus aipua gorago.

Bibliografia

- Azkue, Resurreccion Maria (1905-1906): *Diccionario vasco-español-francés*, II bol., Mame, Tours.
- (1919): *La música popular vasca*, Vizcaína de Artes Gráficas, Bilbo.
- (1929): *La estigmatizada de Konnersreuth*, Imprenta de E. Subirana, Bartzelona.
- Cacho-Viu, Vicente (2000): *Los intelectuales y la política. Perfil público de Ortega y Gasset*, Biblioteca Nueva, Madril.
- Gartzia, Pruden (1995): «Historia intelektualala edo intelektualen historia?», in P. Garzia, I. Zaldúa (arg.): *Historia: zientzia ala literatura?*, UEU, Bilbo, 47-64.
- Gil Bera, Eduardo (2001): *Baroja o el miedo. Biografía no autorizada*, Península, Bartzelona.
- Irigoyen, Alfonso (bil.) (1957): «Del epistolario de Azkue», *Euskera*, II, 261-393.
- Juliá, Santos (1999): «'La charca nacional'. Una visión de España en el Unamuno de fin de siglo», *Historia y Política*, 2, 149-164.
- Serrano, Carlos (2000): «El 'nacimiento de los intelectuales': algunos replanteamientos», *Ayer*, 40, 11-23.
- Storm, Eric (2002): «Los guías de la nación. El nacimiento del intelectual en su contexto internacional», *Historia y Política*, 8, 39-55.
- Varela, Javier (1999): *La novela de España. Los intelectuales y el problema español*, Taurus, Madril.
- Winock, Michel (1997): *Le siècle des intellectuels*, Seuil, Paris.